

Napoleonski ratovi donijeli su u habsburšku Carevinu velike promjene kao i inače posvuda u Europi. Ta Carevina prestala je biti Sveto Rimsko carstvo 1806. pa se službeno prozvala C. K. Države. Josip II. pokušao je reformirati Carevinu i njegove reforme uglavnom nisu uspjele, ali je program osuvremenjena nastavljen, moralo se nastaviti s osuvremenjivanjem ili propasti. Osuvremenjene školstva nastavio je Gottfried van Swieten, sin liječnika Gerharda van Swieten.¹ Pitanjima osuvremenjena bavio se veliki kancelar grof Franz Saurau² poslije neuspjeha jozefinskih reformi. Dvor je provodio reforme, ali poučen neuspjehom Josipa II. odlučio se na postupnost i oprez.³ Zbog toga je austrijska uprava izgledala troma, pa i "nazadna". Napoleonski ratovi donijeli su Carevini vojne poraze kod Marenga, Asperna, pa Wagrama. Bili su to svakako vrlo bolni porazi. Međutim, rat je na jugoistoku ipak

145

¹ Ernst Wangemann, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung, Gottfried van Swieten als Reformers des österreichischen Unterrichtswesens 1781 – 1791.*, München, 1978.

² Ivan Pederin,

³ Ivan Pederin, *Odjek školske reforme Marije Terezije u Dalmaciji (1815-1826)*, Kolo, godište XIV(2003) br. 4. str. 218-231.

tekao povoljno za Carevinu i saveznike. Kad je Napoleon doživio 1805. poraz u pomorskoj bitci kod Trafalgara shvatio je da neće moći dobiti sirovine iz prekomorja pa se odlučio da ih dobavi iz Levanta preko Dalmacije, i prije svega Dubrovnika i Kotora odakle su se odvajali kopneni putovi prema Levantu. Napoleon je u Carigradu imao svog saveznika reformskog sultana Selima III. On je stekao Dalmaciju, okupirao je, pripojio Regno d'Italia, učinio sve da spriječi da Rusi i Crnogorci osvoje Dubrovnik i Kotor, uspio je da ih istjera iz Dubrovnika koji su opsjedali i onda poslao pukovnika Le Clerca da rekognoscira putove koji su vodili od Dubrovnika preko Skadra, Prishtinë, Istipa i dalje na Levant⁴ Sad se Napoleon mogao opravdano nadati da će moći dobiti sirovine, u prvom redu pamuk iz Turske. Prevario se, naime ruski vice-admiral Dmitrij Nikolaevič Senjavin pobudio je ustanak Poljičana koji se uskoro proširio sve do Neretve. Auguste Frédéric-Viesse de Marmont ugašio je ustanak uz dotada u Dalmaciji nečuvene okrutnosti, postao je maršal. Marmont je 1809. krenuo s vojskom da se bori kod Wagrama. Situaciju je iskoristio hrvatski general u C. K. vojsci barun Petar Knežević i podigao drugi ustanak koji su vodili harambaše Martin Pavlović Zažabac, Mate Bilić i Filip Zuban. Oni su istjerali okupatore iz sve Dalmacije, osim iz Zadra gdje se branio general Maureillon bez mnogo nade da izdrži dulju opsadu jer Zadar nije imao vode. Onda je Napoleon pobijedio kod Wagrama i prisilio svoga tasta da mu odstupa svu Hrvatsku i Sloveniju južno od Save i pripojio Ilirske provincije Francuskoj. U Dalmaciji su opet počeli djelovati prijeki sudovi i strijeljanja. Međutim, Rusi i Austrijanci pobudili su iste godine Karađorđa na ustanak. Rezultat tog ustanka bio je da su uleme svrgli reformskog sultana Selima III. i zadavili ga, pa je Napoleon izgubio saveznika u Turskoj. Sad je bilo jasno da on neće moći dobiti sirovine iz Turske. Izgubio je živce i krenuo na Rusiju. Kad se morao vratiti poražen je kod Leipziga. Tad je u Dalmaciji izbio treći ustanak, svi Hrvati, ustanici i prisilno unovačeni momci u francusku vojsku hrlili su pod zastave C. K. vojske kojom su zapovijedali hrvatski generali i istjerali okupatore. O tome više na drugom mjestu.

Napoleon je prema tome izvojevao mnoge vojne pobjede, ali je u Dalmaciji doživio političke poraze. Dalmacija je dakle bila glavno poprište suprotstavljanja Carevine i njezinih saveznika s Napoleonom. U Dalmaciji se Napoleon spotakao. Taj rat iznio je na površinu niz hrvatskih generala i obavještajaca. To su bili Mate Rukavina, Todor Milutinović, Stojčević, Franjo Ksaver Tomašić, Petar Knežević, Radivojević u Zagrebu, Albert Nugent Westmeat Irac u habsburškoj službi. U c. k. vojsci pravoslavac je bio Hrvat. Uz njih ili iza njih djelovali su još obavještajci, carev *praeceptors* Francesco Maria Cernea Stefaneo, fra Andrija Dorotić, fra Innocenz

146

145 - 155 VDG JAHRBUCH 2007

⁴ Archives Nationales, Paris, Astérisque, Fonds Bertrand, Cote, 390 AP 16. Routes de Turquie et du Montenero, Différents routes de Turquie en heures. Ove puteve rekognoscirao je pukovnik Le Clerc. Nadnevak Dubrovnik, 18. lipnja 1812. Extraits de différents mémoires et observations sur la Turquie d'Europe. Prikaz tih putova čita se u Ivan Pederin, *Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici bečkoga Dvora*, I. dio, Zadar, 2005. Ceste i staze iz Dalmacije prema Balkanu u odnosu prema lukama, str. 111 ff.

⁵ Praeceptor, njemački Hofmeister bio je šef dvora koji je podučavao i odgajao vladarevu djecu, pisao životopis vladara, kroniku i organizirao svečanosti s prigodnim pjesmama i sl. Ivan Pederin, *Qu'est-ce que la littérature?*, Dubrovnik, XII(2001) br.1. str. 125-139.

Čulić, imotski pukovnik Francesco Danese, imenom Talijan (Zadranin), ali srcem Hrvat, harambaše Filip Zuban, Mate Bilić i Martin Pavlović Zažabac, grof Goës, grof Raimund Thurn, zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac, mason.⁶ Ovi ljudi, koji su došli do utjecaja shvatili su značenje kopnenih putova na jugoistok. Tim kopnenim putovima Dubrovnik je zahvaljivao svoje bogatstvo i diplomatsko umijeće s kojim je već potkraj XVII. st. postao glavni stožera svakog rata i diplomatskih aktivnosti na europskom jugoistoku.⁷ Carevina je bila apsolutistička i militaristička, to nije prijeporno, a dvor takve države sluša savjete generala, a ovi su predlagali ekspanziju na jugoistok. Metternich je, kao što je poznato bio za čuvanje Turske i protiv takve ekspanzije, a Turska je bila članica Svete Alijanse. Ekspanzija se odlagala do 1850-ih godina kad je Dvor prihvatio Jelačićev savjet i počeo ekspanziju na jugoistok.⁸

Godine 1813. su se C. K. Države našle u posve novom položaju. Carevina se teritorijalno proširila još u XVIII. st., stekla je Mađarsku, Sedmograđe, Bukovinu, Galiciju, u nedavnim ratovima Mletke, Istru, Dalmaciju i Dubrovnik s Bokom, Albaniju kako se onda zvalo ono što se danas zove Crnogorskim primorjem. Od terezijanskih i jozefinskih reformi nešto je ipak uspjelo, a to je bilo školstvo⁹ i uvođenje njemačkog jezika u upravu. Njemački nije postao uredovnim jezikom, do danas nije poznat neki dekret koji bi bilo gdje u Carevini propisao njemački jezik kao uredovni, međutim, svi su ga rado učili, onako kako ljudi danas rado uče engleski. Ako su se našli Poljak, Mađar, Rumunj i Hrvat, oni su među sobom razgovarali njemački.

Bilo kako bilo, u raznim državama Carevine nije se više moglo upravljati feudalno s latinskim jezikom i starim kancelarijama. Vlast je prelazila na obrazovano činovništvo, ali su se tu odmah javile teškoće jer je to činovništvo valjalo obrazovati, to je primjerice bilo moguće u Dalmaciji gdje je bilo dosta obrazovanih privatnih učitelja, ljudi što su djelovali u upravi komuna, ali su se u Bukovini i Galiciji pojavile teškoće jer je nedostajalo kadra u školstvu.¹⁰ U Carevini se govorilo mnogo jezika, kako organizirati upravu u tim zemljama i državama? U austrijskoj i njemačkoj znanosti danas vlada uvjerenje da je Beč poslao u te zemlje njemačko činovništvo. Waltraud Heindl piše da je samo niže činovništvo od mjesnih ljudi, da se činovništvo sve više orijentira prema njemačkom obrazovanju, da počinje prezir prema češkoj kulturi, da Bachov apsolutizam pokušava asimilaciju i šalje u ne-njemačke krajeve njemačke činovnike koji imaju prednost,

147
VDG JAHRBUCH 2007 145 - 155

⁶Josip Kolanović, Jedna sporna epizoda iz života Maksimilijana Vrhovca, *Croatia Christiana periodica*, VII (1981), br. 1.

⁷Ivan Pederin, Dubrovnik kao središte europske diplomacije u Morejskom ratu, *Dubrovnik*, XVI (2005) br. 2-3. str. 205-233.

⁸Ivan Pederin, Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici bečkoga Dvora, dio 1., Zadar, 2005. str. 325 ff. O Jelačićevom utjecaju na Dvoru znalo se nešto i ranije, usp. Oscar Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, Chicago, 1929. str. 92.

⁹Gerald Grimm, *Die Schulreform Maria Theresias 1767-1775., Das österreichische Gymnasium zwischen Standesschule und allgemeinbildender Lehranstalt im Spannungsfeld von Ordenschulwesen, thesesianischem Reformabsolutismus und Aufklärungspädagogik*, Frankfurt am Main-Bern-New York-Paris, 1987

¹⁰E. Wangemann, Op. Cit. Str. 60.

ali nemaju ugleda jer imaju male plaće.¹¹ Münchenski povjesničar Konrad Clewing je u predavanju na knjizi *Mediterrana 2006.* počeo s dolaskom njemačkog činovništva u Dalmaciju. U svijesti mnogih njemačkih i austrijskih povjesničara postoji uvjerenje da je "Austrija" tlačila i germanizirala svoje narode. To je donedavna bilo temelj njihove gordosti, a sada oni to osjećaju otprilike kao krivnju. U tome sudjeluju i tamni njemačko-austrijski odnosi koji nisu nimalo jednostavni. U XIX. st. postojalo je uvjerenje da će se manjine asimilirati putem opće školske obveze i da će tako nastati jezično i kulturno monolitno pučanstvo pa će svatko živjeti u svojoj državi. To je uspjelo Englezima u Irskoj (još u XVIII. st.), ali Irci koji su prihvatili engleski jezik time nisu postali Englezi. To su pokušali Nijemci poslije 1871. Mađari, Talijani, ali nisu uspjeli osim kod onih članova nacionalnih manjina koji su se doselili u velike gradove. Jednojezične nacije nisu stvorene, manjinama je valjalo odobriti kulturnu autonomiju, a one su sve brojnije. Iz većine europskih naroda ljudi se već od XIX. st. iseljavaju, a s druge strane ljudi se i doseljavaju s pravom na svoju kulturu i vjeroispovijest. Na svijetu živi 100 milijuna Talijana, samo 60 milijuna živi u Italiji, 16 milijuna Portugalaca, samo 10 milijuna živi u

Portugalu. Slično je i s Hrvatima.

Na Dvoru u Beču reformatori su shvatili da njemačka manjina u Carevini neće moći asimilirati većinu koja je govorila mnoge jezike. Tu su se pojavili i problemi kako poslati činovnike iz Beča u zemlje čije jezike oni nisu znali, a te brojne jezike nikad nitko nije ni učio u Beču, Bečani su učili francuski ili talijanski ako su učili strane jezike, ne hrvatski, mađarski ili poljski. Pojavila su se i gospodarska pitanja. Ako se iz Beča poslalo nekog činovnika u Zadar ili Dubrovnik, valjalo mu je platiti troškove stanovanja. Bilo je pitanje da li će neki činovnik htjeti ići iz Beča npr. u Sedmograđe. A Carevina nije imala još dobar poreski sustav, novaca nije bilo previše, a ni jedna državna uprava ne voli se baš razbacivati s novcima. Valjalo je dakle tražiti činovnike među mjesnim ljudima, a ti su morali imati neko obrazovanje. Tu je djelovalo još jedno načelo zanata upravljanja. Svaki pametni vladar okružuje se dobrim savjetnicima i sluša njihove savjete. Za Morejskog rata car i kralj Leopold slušao je savjete Dubrovčana, a drugo nije ni mogao jer je bio slabo upućen u prilike u Bosni i Turskoj, ako je prebivao u Beču nije ni mogao biti dobro upućen u te prilike. Dubrovčani su znali da Osmanli doduše imaju dobru vojsku, ali ne i novaca da je plate i hrane. Poreski novac prigrabili bi uleme, a dobar dio utajili bi poreznici. Vojsci je ostajalo malo ili ništa pa su učestale pobune vojske smjene sultana, nekima je odrubljena i glava. Bečki Dvor imao je dobru i discipliniranu vojsku, mogao je osvojiti bar Bosnu i Srbiju, ali to nije učinio. Zašto?

148

145 - 155 VDG JAHRBUCH 2007

// Die österreichische Bürokratie zwischen deutscher Vorherrschaft und österreichischer Staatsidee (Vormärz und Neoabsolutismus), u: Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert, Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa hrsg. Von Heinrich Lutz und Helmut Rumpel, Wien, 1982. posebno str. 73-91. str. 74, 84-90. Njemačko činovništvo moglo je djelovati u Češkoj koja je imala trećinu njemačkojezičnog pučanstva.

Karađorđe je molio bečki Dvor da primi Srbiju u svoju državu; nisu je htjeli primiti. I Petar I. Petrović Njegoš molio je Metternicha da Crnu Goru primi u sastav habsburške Carevine, ali su je Metternich i car odbili.¹² Na Cetinje je u to doba došao satnik Caboga, razgovarao s Crnogorcima, vratio se i napisao u svom izvješću da bi C. K. Države, ako bi pristale da prime Crnu Goru u sastav svoje države morale u Crnu Goru poslati suvremeno činovništvo da izgradi upravni aparat, pa se postavlja pitanje tko će to platiti.¹³ U Crnoj Gori naime nije bilo škola, nije bilo obrazovanih. U Beču to nisu bili spremni platiti, a pitanje je i da li bi našli ljude koji bi bili voljni otići na Cetinje. To je postalo načelo kasnije ekspanzije Austro-Ugarske na jugoistok. Dvor je primao u svoju državu samo one zemlje u kojima je bilo moguće naći činovništvo od mjesnih ljudi. Ako to nije bilo moguće, onda su te zemlje, ako su željele postajale protektorati, Crna Gora postala je Austro-Ugarski protektorat 1872., a Srbija 1881. prema odluci berlinskog kongresa.¹⁴ Carevina time nije preuzimala obvezu da izgrađuje strukture suvremene države u tim zemljama, ali im je davala zajmove, a imala je i svoju mrežu agenata u obje zemlje, prodavala je Srbiji i Crnoj Gori oružje i sl. Nakon što je C. K. vojska 1813. oslobodila Dalmaciju ona je oprezno, kako je već bio stil uprave počela s modernizacijom. Najprije je u svakom mjestu našla neku pouzdanu osobu koju je vlast zadužila da je informira tko su novi podanici, što posjeduju, kakvo obrazovanje imaju i dakako, kakvi su politički pogledi pojedinaca, osobito da li su slobodni zidari ili su bili naklonjeni Francuzima. Ovi posljednji bili su diskriminirani sve do 1839.¹⁵ Od tih ljudi nova vlast ustrojila je primitivni suvremeni državni aparat koji će se u budućnosti razvijati.

Tako se ostvarilo načelo da se državni aparat sastavlja od mjesnih ljudi, a to je u Dalmaciji bilo moguće i znatnijih teškoća nije bilo. Carevina je k tome osnovala lučke kapetanije i pripremila izgradnju novih luka. Ova inicijativa potekla je iz Trsta, prve suvremene luke na Jadranu. To načelo poštovalo se do kraja, državni aparat bio je sastavljen od Hrvata sve do guvernera odnosno namjesnika. Među guvernerima jedino je grof Wenzel Vetter von Lilienberg bio Nijemac, August von Turszky bio je Poljak, među namjesnicima je Wagner, koji je ostao vrlo malo, bio je također Nijemac, Nijemac je bio Emil David von Rhonfeld, a Nijemac je bio i barun Erasmus Handel koji je ostao također malo jer je uvrijedio Dalmatinski Sabor pa su počeli prosvjedi i on je premješten.¹⁶ Grof Marius Attems von Heiligenkreuz bio je Friulanac. Svi ostali bili su Hrvati, većinom generali. Među njima bilo je

¹² Ivan Pederin, Dalmacija i Hrvati... str. 86.

¹³ Njegovo izvješće pretpikano poslala mi je građanska doktorandica Ulrike Tischler. Nije navela signaturu.
¹⁴ I. Pederin, Dalmacija i Hrvati... str. 445. ff. Isti, Austrougarski prodor na Balkan – protektorat nan Srbijom 1879-1881, Kolo, XIII (2003) str. 130-146.; vidjeti još o tom protektoratu isti, Srbija u doba aneksije Bosne i Hercegovine, Hrvatska misao, MH. Sarajevo, n. s. 2004. 30/22. str. 111-128.

¹⁵ Ivan Pederin, Dalmacija i Hrvati... Slobodni zidari u Dalmaciji, str. 94-105. Tu se ističe popis Dubrovčana koji su nešto značili koji je sastavio franjevac Innocenzo Čulić. Ivan Pederin, Uloga Innocenza Čulića u gospodarskoj, kadrovskoj i socijalnoj politici nove vlasti u Dubrovniku (1806-1818), Dubrovnik, 32(1989) br. 1-2, str. 12-51. Ovaj franjevac bio je vrlo kulturni i životopisi uglednih Dubrovčana koje je on poslao direktoru zadarske policije Antonu Dör ry von Jobahazza bili su svaki pravi biser.

¹⁶ Ivo Perić, Slom namjesnika Handela u svjetlu politike novoga kursa, Godišnjak Društva istoričara BiH, XVII(1966-1967)

pravoslavaca. U c. I. K. Vojsci pravoslavac je bio Hrvat, a oni su i vodili hrvatsku politiku. Jedan okružni poglavar u Dubrovniku bio je Nijemac, barun Ferdinand von Schaller, u Splitu je kasnije kotarski poglavar također bio Nijemac, to je bio barun Kemper, pa barun Sigismund von Conrad, oba okružni, odnosno kotarski poglavari u Splitu Među direktorima policije naći će se poneki Nijemac, to je bio Hahn, možda Andreas Frossard (on je mogao biti Francuz, izbjeglica od Revolucije), pa kasnije Josef Gariup (ime mu ipak nije njemačko). August Martínez došao je iz Milana, njegovo prezime španjolsko je. Barun Leopold von Chlumetzý bio je u policiji u Dubrovniku, kasnije je djelovao u krugu Franje Ferdinanda. U računovodstvu je u predožujsko doba radio Leopold Klette. U Dalmaciji je kao učitelj njemačkog djelovao poneki Nijemac, Franz Petter i možda još ponetko. Mnogo ih nije bilo jer je u Dalmaciji postojala nesklonost prema učenju njemačkog jezika. Među dvorskim savjetnicima nalazimo autonomaškog savjetnika Luigi Lapennu, Talijana. Umjesto njega došli su kasnije Alfons Pavić von Pfauenthal i Josip Antoniazzi, Hrvat. Alfons Pavić bio je dvorski savjetnik domaršala baruna Stjepana ili Stevana Jovanovića (u Lici je Jovanović katolik) koji je 1878. zajedno s domaršalom barunom Josipom Filipovićem von Philippsberg oslobodio Bosnu i Hercegovinu tako što je Filipović prodro u Bosnu kod Broda, a Jovanović u Hercegovinu iz Imotskoga. Jovanović je bio naklonjen njemačkom jeziku kao i Pavić i uloga tog jezika jačala je za njegova mandata. Italija se tad već bila ujedinila i u Dalmaciju nisu više stizali useljenici iz Kraljevine Lombardo-Veneto. Tako je u Dalmaciji, kao i inače u Carevini u prve dvije trećine XIX. st. nastala nacionalna inteligencija. Ovdje valja zamijetiti da je ta inteligencija bila sastavljena dijelom od Slovenaca koji su dolazili iz Primorske gubernije i djelovali su kao srednjoškolski profesori. Oni nisu odskakali u onom smislu u kojem su odskakali Talijani. To je bila i dalmatinska tradicija jer su u mletačko doba mnogi kancelari dolazili u dalmatinske komune iz Kopra, te "istarske Atene".

Dalmacija je bila u orbiti talijanske kulture, talijanski je imao svoju tradiciju¹⁷ i svoje mjesto u upravi pa se hrvatski u početku jedva pojavljivao u upravi. Uredovnog jezika nije bilo, već se pisalo jezikom prema ministarskim dekretima koji su pak slijedili mjesne tradicije. To znači *grosso modo* da je talijanski bio jezik pomorstva, lučkih kapetanija, carine, a hrvatski koji se sve više javljao što je vrijeme više odmicalo postajao je malo po malo jezik sudova i uprave, ali je stranka mogla tražiti da na sudu govori talijanski.¹⁸ Dopisivanje sa središnjicom išlo je na njemačkom.

Erasmus Handel došao je u sukob sa Dalmatinskim Saborom. Sukob je počeo nakon što se on u pozdravnom govoru obratio Saboru na njemačkom. O njemu se govorilo da je "germanizator", iako njemački nije u Dalmaciji, a ni drugdje bio uredovni jezik, a u Dalmaciji je, kao što već istakosmo postojala nesklonost učenju njemačkoga.

150

¹⁷ Ivan Pederin, Mjesto i uloga talijanskog jezika u Dalmaciji, Mogućnosti, LI(2004) br. 4-6. str. 115-122.

¹⁸ Više o tome Ivan Pederin, Bečki dogovor o hrvatskom jeziku u Dalmaciji 1909. te uloga njemačkog i talijanskog jezika, Mostarski dani hrvatskog jezika, Mostar, 1999. str. 185-207.

Postojanje domaće činovništva bilo je od značenja jer je činovništvo bilo svestrano obrazovano pa je mnogo čitalo. Dobro obrazovanje činovnika potječe od terezijanske tradicije. U Guberniji se 1847.¹⁹ čitalo *Wiener Zeitung*, *Österreichischer Beobachter*, *Augsburger allgemeine Zeitung*, *Osservatore Triestino*, *L'Istria*, *Gazzetta di Milano*, *Gazzetta di Venezia*, *Lloyd Austriaco*, *Deutscher Lloyd*, *Das Ausland*, *Tahwini wekay (Carigrad)*, *Leipziger illustrierte*

Zeitung, Gegenwart, Annali di statistica universale, Mitteilungen zur Beförderung des Ackerbaues, Agrarzeitung, Zollvereinsblatt i za sve te novine gubernij je plaćao čak 412,24 fl. godišnje.²⁰ Vlast je vodila brigu o pokretanju časopisa, doduše, ona je davala ili uskraćivala dopuštenje da netko bude urednik časopisa. Međutim, kad je *Zora dalmatinska* pokrenuta, a u tome je sudjelovao savjetima i franjevac Innocenzo Čulić, pretplatnika je bilo malo i bilo je izgledno da će se časopis ugasiti. Onda je Gubernij kupio veći dio naklade i besplatno ga dijelio činovnicima. Gubernij se u to doba nije povoljno odnosio prema talijanskom časopisu *La Dalmazia*. Knjige i časopisi su u ono doba izlazili poslije predbrojke. To je značilo da je nakladnik raspisivao predbrojku, predbrojnici bi uplatili dio cijene knjige koju su namjeravali kupiti. Nakladnik bi knjigu tiskao, a onda bi predbrojnici kupili knjigu i platili drugi dio cijene.²¹ I u Kraljevini Hrvatskoj-Slavoniji "Vienac" su čitale žene, vlastela, časnici i "domoljubno svećenstvo", dakako đaci i studenti.²² Ovo je mjesto za kritiku marksista koji vide klase što se smjenjuju, pa poslije feudalizma dolazi građanstvo. Ovo čitateljstvo sastojalo se od plemića i građana, koji su jedni i drugi osjećali kao svoju dužnost unapređenje svoje domovine, a posebno svećenici koji su u svim razdobljima hrvatske povijesti bila majka i učiteljica svoga hrvatskog naroda.²³ Tako je nastala i izgradila se nacionalna inteligencija u svim zemljama Carevine, zbirka *Die oesterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* koju je pokrenuo 1882. nadvojvoda i prijestolonasljednik Rudolf to najbolje dokazuje jer su tu domaći intelektualci prikazali svoje zemlje sa znanstvenim aparatom. Međutim, ova zbirka pokazala je da je u dalmatinskom školstvu djelovalo mnogo Slovenaca, u svesku o Bosni i Hercegovini malo je bilo muslimana. Habsburgovci su stekli svoje zemlje po feudalnim načelima, ženidbama i sl. i uvijek su poštovali tu tradiciju. Dalmaciju su stekli 1797. kao naknadu za izgubljeno na Zapadu, ali i kao rimski carevi i prema tome nasljednici Bizanta, a Dalmacija je bila bizantska tema. On su to isticali u 151

VDG JAHRBUCH 2007 145 - 155

¹⁹ 232. XI26.575/p.

²⁰ Više u Ivan Pederin, Dalmatinski pisci, urednici i čitatelji u očima austrijske cenzure, Dubrovnik, 31(1987)br. 3-4/1988, str.5-22., Isti, Pokretanje Zore dalmatinske u raspravama austrijske cenzure, Zadarska smotra, XLIV(1995) br.3-4.str.39-43.

²¹ Ivan Pederin, Odnos austrijske vlasti prema talijanskom, hrvatskom, srpskom i crnogorskom novinstvu u doba bokeljsko-hercegovačkog ustanka (1880-1882), Boka, Hercegnovi, 20(1989) str. 187-209

²² Ivan Pederin, Časopis Vienac i književna Europa, Njemačka, austrijska i ostale književnosti u hrvatskome časopisu Vienac 1869-1903. Zagreb, MH. 2006.str. 18, 27

²³ Svećenici su npr. Uvijek i svuda rado nazivali svoj jezik hrvatskim, i to od najstarijih vremena, usp. Ivo Rendić Miočević, Hrvatski identitet, trajnost i fluidnost, usporedba Kvarnera i gorske Dalmacije, Rijeka, 2006. Kršćanstvo, poganstvo, jezik i rodbinsko nosioci hrvatskog narodnog identiteta, str. 56ff.

polemici s Budimom koji je tražio Dalmaciju za krunu sv. Stjepana.²⁴ To je značilo da je sada svaka habsburška zemlja imala svoj činovnički sloj koji je osjećao odgovornost prema zemlji što im je povjerena. Time je stvoren preduvjet za nastanak kasnijeg zavičajnog romana sa svojim osjećajem za regionalno. Taj se roman bujno razvio u austrijskog književnosti gdje se pojavio štajerski, kranjski i sl. roman jer je njemački dio Carevine bio razmravljen u niz grofovija, markgrofovija, vojvodstava i sl. koje nisu stvorile središnje književne i kulturne organe. Hrvatska je bila podijeljena na dvije Kraljevine, ali su Hrvati živjeli u Bosni, Hercegovini, Istri, Mađarskoj, ali se to ipak nije dogodilo, hrvatska književnost nema zavičajnog romana, duhovno težište bio je Zagreb, političko Zadar jer se u Zadru više nego li na nekim drugim mjestima stvarala vanjska politika Carevine s prodorom na jugoistok, a tu politiku stvarali su hrvatski generali.²⁵

Tako je najkasnije 1870-ih godina svaka habsburška nacija bila stvorila svoju nacionalnu inteligenciju.

Mi se sad moramo osvrnuti na jezičnu situaciju i politiku u Carevini kao cjelini. U Carevini se govorilo njemački, mađarski, hrvatski, talijanski, friulanski, srpski, poljski, rutenski, rumunjski, češki, slovački, slovenski, ukrajinski, jidiš, romski. U bogoslužju se govorilo latinski, staroslavenski, armenski, grčki, arapski, turski, perzijski. Aristokrati su govorili francuski, ranije španjolski i talijanski, a to su bili jezici Dvora. U austrijskoj povjesnici postoji uvjerenje da je Marija Terezija govorila njemački, ona je govorila tek bečkim dijalektom i vrlo je teško utvrditi kojim je jezikom ona govorila s mužem koji je bio Lotarinški princ. Knez Metternich je

uvijek pisao francuski, a bio je sigurniji u francuskom pravopisu nego li Alexandre Dumas sin, Octave Feuillet i Napoleon III.²⁶ Franjo Josip pisao je svom ministru carske kuće i vanjskih poslova grofu Karlu Ferdinandu Buolu-Schauersteinu zu Riedberg, Strasberg und Ehrenfels²⁷na francuskom. Francuski je već od kraja XVII. st. bio jezik aristokrata u svoj Europi. To se npr. vidi iz romana Lava N. Tolstoja, osobito iz *Rata i mira*. K tome su aristokrati bili u svoj Europi povezani ženidbama i rodbinskim vezama, često su se posjećivali i boravili u stranim zemljama. Njima je nacionalizam bio stran, njihova orijentacija u svijetu bila je

152

145 - 155 VDG JAHRBUCH 2007

²⁴ Ivan Pederin, Dalmacija kao jabuka razdora između Hofburga i Budima poslije mira u Campo Formiju, Zbornik Mire Kolar Dimitrijević, Zbornik povodom 70. rođendana, Zagreb, 2003. str. 157-178

²⁵ O tome Ivan Pederin, Dalmacija i Hrvati... Poglavlje Dalmacija kao odskočna daska za austrijski prodor na jugoistok (1850ih godina), str. 325-331 i dalje. S ustankom u Bosni zapovijedao je primjerice dalmatinski namjesnik i ranije Jelačićev časnik i suborac domaršal barun Gavriilo Rodić.

²⁶ Gérard Denegri, predsjednik Alliance Française u Splitu dao mi je izrezak iz neke stare francuske novine pod naslovom "Français, a vos plumes:..." "La bataille de l'orthographe nous invite à la dictée. U tom članku čita se da je Prosper Mérimée prigodom jednog boravka u Fontainebleau, a u povodu reforme francuskog pravopisa održao diktat odličnicima. Napoleon III. Napravio je 45 grešaka, njegova žena, carica Eugénie, Španjolka 62, Octave Feuillet 19, Alexandre Dumas sin 25, a Metternich samo 3 greške.

²⁷ Ova pisma nalaze se u Haus-, Hof- und Staatsarchivu u Beču, Nachlass Pokesch-Osten, kart. 23, Nachlass Buol-Schauenstein, Ministerium des Aussern, Politisches Archiv, XL (Interna), Kart. 277. ja sam se služio mikrofilmom u Magyar orszagos leveltar u Budimpešti. Korespondenciju cara s njegovim ministrom izdala je Waltraud Heindl, Graf Buol-Schauenstein in St. Petersburg und London (1848-1852), Zur Genesis des Antagonismus zwischen Oesterreich und Russland, Wien-Köln-Graz, 1970.

kozmpolitska. Kad je kuća Hannover uzdignuta na englesko prijestolje, počelo je u njemačkoj zanimanje za englesku književnost koje je ostavilo trajan trag u toj književnosti. Josip II. uveo je njemački mjesto latinskog u upravu i to je postao jezik dopisivanja sa središnjicom i jezik obrazovanog sloja koji se ne može nazvati građanstvom u marksističkom smislu. Njemački je bio i jezik vojnog učilišta *Theresianuma* i jezik časnika, hrvatskih graničara koji su bili članovi *ipso facto* u casinu²⁸ i širili srednjoeuropsku kulturu u zemljama jer su služili u svim zemljama i često su ih premještali pa su oni malo služili u Temešvaru, pa malo u Pragu ili Debrecinu, a onda malo u Zadru ili Dubrovniku. U casinu su sjedili ponajviše mjesni ljudi, činovnici, svećenici, plemići, ali ne trgovci ili zanatlije. Jedino časnici to nisu bili, a bili su odgojeni i obrazovani u srednjoeuropskoj kulturi. Carevina je prema tome bila multikulturalna, svatko tko je nešto značio morao je znati poneki jezik osim materinjeg. Josip Jelačić, koji je u Hrvatsku uveo hrvatski kao uredovni jezik smatrao je da nacija treba jedan viši sloj koji će govoriti nekim stranim jezikom jer su takav sloj i jezik most prema kulturi neke strane zemlje.²⁹ Na početku XX. st. u Carevini je bilo mnogo ljudi koji su se obrazovali u zanatskim školama (*Gewerbeschulen*), postojalo je opće pravo glasa u Cislajtanijskoj i tako je politički, društveno i kulturno postalo relevantno sve više ljudi koji su znali samo materinski jezik. Pojavio se tip jednojezične nacije kakvu je tražio Fichte i njemački romantički nacionalisti³⁰ koji nisu govorili o jednakosti pred zakonom kao Francuska Revolucija, nego o jednakosti u jeziku. Nastao je tip zatvorene, začahurene nacije i takve nacije vodile su dva krvava svjetska rata u kojima je ubijeno oko 70 milijuna ljudi. U Carevini su rasli nacionalni antagonizmi koje su vodili ljudi što su znali samo jedan jezik. To je mogao biti jedan od razloga zašto se Carevina 1918. raspala, a to je svakog u Europi iznenadilo, a mnoge i rastužilo kao Henry Wickhama Steeda koji je bio novinar, obavještajac i neprijatelj Carevine.³¹ Aristokrati su u Carevini imali svoju ulogu, služili su osobito u vojsci, pa u diplomaciji gdje su imali i prednosti. U diplomaciji su imali prednosti jer su diplomati imali male plaće, pa je poklisar morao biti bogati grof da plati bankete i lovove na kojima su se vodili oni najvažniji razgovori. Oni su smirivali nacionalističke strasti na koje su gledali s visoka. Međutim, u C. I. K. vojsci bilo je sve manje aristokrata.³² Drugi element smirivanja bila je Crkva. Njemačko svećenstvo bilo je konzervativno, ali ne agresivno, slavensko svećenstvo

153

VDG JAHRBUCH 2007 145 - 155

²⁸ O casinu Ivan Pederin, Državno sunce nad kazalištem i zabavnim životom u Dalmaciji (1825-1865) Dubrovnik, nova serija, godište IX(1998) br.1.str.405-432.

²⁹ Ivan Pederin, Strani i uredovni jezik u Hrvatskoj, Jezik, Zagreb, god.29(1982) br. 3. str.65-73.

³⁰ Ivan Pederin, Pojam totalitarizma i nacionalizma u njemačkom romantizmu i realizmu (Lik Slavena i Jevreja), Gledišta, Beograd, 29(1988) br. 1-2, str. 212-228.

³¹ Ivan Pederin, Austrija u europskoj publicistici u doba oko prvog svjetskog rata, u : Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch 2002.str. 111-170. Steed je napisao jednu od najljepših knjiga o Austriji

koja je od 1913-1919. izišla čak u četiri naklade na engleskom i francuskom jeziku, to je The Habsburg Monarchy, London, 1913, 1914 i dva izdanja, 1919. O njegovoj podrivačkoj djelatnosti protiv Austrije Peter Schuster, Henry Wickham Steed und die Habsburgermonarchie, Wien-Köln-Graz, 1970.

²² Kako i u kojem činu je opadao broj plemića u vojsci opisao je István Deák, Embourgeoisement of the Habsburg Army, Die k. U. K. Armee, Studien von F. Glatz, I. Némekürty, P. Broucek, T. Hajdu, I. Deák, R. G. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan, Budapest, 1998. str.93-97.

nacionalističko.³³ Hrvatsko svećenstvo je još od srednjeg vijeka čuvalo svijest o hrvatskom jeziku i naciji.³⁴ Međutim, u Crkvi nije ugasla svijest o katoličkom univerzalizmu, a katolička Crkva nije, kao pravoslavna nacionalna, već univerzalna. Ovdje valja napomenuti da se Kraljevina Hrvatska-Slavonija osjećala njemačka srednjoeuropska kultura, a u Kraljevini Dalmaciji talijanska, tu je živjela talijanska manjina, pa je među činovnicima bilo Talijana. Slično je bilo i u Istri. Teško je reći koliko je u Dalmaciji bilo Talijana jer se pučanstvo popisivalo po jeziku ophođenja (*Umgangssprache, lingua di uso*), a ne po narodnosti. To je značilo da su mnogi ljudi naveli da znaju i govore talijanski da bi na taj način dobili neko mjesto u državnom aparatu. Popis 1911. pokazao je da je samo 2% Dalmatinaca iskazalo da su po narodnosti Talijani. U Istri ih je bilo oko trećine pučanstva i to pretežito na zapadnoj obali.³⁵

Odnos tih Talijana prema Hrvatima bio je posve različit od odnosa Nijemaca. Nijemci koji su se doseljavali od srednjeg vijeka smatrali su da je njihova dužnost da pridoznesu napretku svoje nove domovine pa nije čudo da se baš među preporoditeljima nalaze njemačka prezimena kao Adolfo Veber Tkalčević, Rikard Flider Jorgovanić, Dragutin Gorjanović Kramberger, Josip Juraj Strossmayer, kod Slovenaca Vrass, to je Stanko Vraz, Janes Bleiweiss, kod Čeha Rieger, Jungmann i dr.³⁶

Talijani su smatrali da su oni potomci Rimljana, dakle prastanovnika, Hrvati su uljezi koji nisu donijeli nikakvu kulturu, oni mogu sudjelovati u europskoj kulturi jedino tako da se romaniziraju. Oni su se politički borili u autonomnaškoj stranci koja se poslije atentata Guglielma Obedana na Franju Josipa 1882. iskazala otvoreno iredentistički. *Italia Irredenta* značilo je zahtjev za južnim Tirolo, Trstom i Istrom, dalmatinski Talijani upozorili su da je i Dalmacija "talijanska" i time proširili iredentističke zahtjeve.³⁷ Iza tih političkih borbi krila se pored ostalog i borba za činovnička mjesta. Vlast, a to su bili hrvatski generali koji su bili guverneri, kasnije namjesnici postupno se sve više oslanjala na Hrvate u Dalmaciji, a osobito poslije ujedinjenja Italije, kad se 1877. čula riječ *Italia irredenta* u talijanskom parlamentu. Za odnos Carevine prema Italiji mjerodavno je mišljenje hrvatskih generala, pobliže domaršala baruna Marijana Varešanina Vareškog koji je bio vojni zapovjednik u Bosni.³⁸

154

145 - 155 VDG JAHRBUCH 2007

³³ Oscar Jászi, The Dissolution of the Habsburg Monarchy, Chicago, 1929. str. 157.

³⁴ Ivo Rendić Miočević, Hrvatski identitet, Trajnost i fluidnost upodoba Kvarnera i gorske Dalmacije, Rijeka, 2006. str. 56-80.

³⁵ Ivan Pederin, Jadransko pitanje u talijanskoj političkoj i znanstvenoj publicistici, HAZU, Zavod za povijesne i društvene znanosti u Rijeci i Područna jedinica u Puli, Problemi sjevernog Jadrana, sv. 8(2003) str. 117-182.

³⁶ O sudjelovanju Nijemaca u razvitku Hrvatske u suvremenu naciju vidi Mira Kolar Dimitrijević, Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća, Osijek, 2001.

³⁷ Ivan Pederin, Italia irredenta i Dalmacija do 1919., Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918/1943) Zagreb, 2001. str. 303-348.

³⁸ Ivan Pederin, Paula von Preradović i tradicija hrvatskih generala u austrijskoj vojsci, Nova Istra VI(2001/2002) br. 4(19) str. 178-181.